

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
VAZIRLIGI**

**MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETINING
JIZZAX FILIALI**



**RAQAMLI JAMIYATDA FAN VA TA’LIMNING INTEGRATSIYALALASHUVI:
MATEMATIKA, IQTISOD, PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYANING YANGI
YONDASHUVLARI**
mavzusidagi Respublika ilmiy-texnik anjuman materiallari to‘plami
(2026-yil 20-21-aprel)

JIZZAX-2026

Raqamli jamiyatda fan va ta’limning integratsiyalalashuvi: matematika, iqtisod, pedagogika va psixologiyaning yangi yondashuvlari. Respublika ilmiy-texnik anjuman materiallari to’plami – Jizzax: O‘zMU Jizzax filiali Amaliy matematika kafedrası, 2026-yil 20-21-aprel 505-bet.

Respublika miqyosidagi ilmiy-texnik anjuman materiallarida zamonaviy kompyuter ilmlari va muhandislik texnologiyalari sohasidagi innovatsion tadqiqotlar aks etgan.

Globallashuv sharoitida davlatimizni yanada barqaror va jadal sur’atlar bilan rivojlantirish bo’yicha amalga oshirilayotgan islohotlar samarasini yaxshilash sohasidagi ilmiy-tadqiqot ishlariga alohida e’tibor qaratilgan. Zero iqtisodiyotning, ijtimoiy sohalarini qamrab olgan modernizatsiya jarayonlari, hayotning barcha sohalarini liberallashtirishni talab qilmoqda.

Ushbu ilmiy ma’ruza tezislari to’plamida mamlakatimiz va xorijlik turli yo’nalishlarda faoliyat olib borayotgan mutaxassislar, olimlar, professor-o’qituvchilar, ilmiy tadqiqot institutlari va markazlarining ilmiy xodimlari, tadqiqotchilari, magistr va talabalarning ilmiy-tadqiqot ishlari natijalari mujassamlashgan.

Mas’ul muharrirlar: DSc.prof. Turakulov O.X., t.f.n., dots. Baboyev A.M.

Tahrir hay’ati a’zolari: p.f.d.(DSc), prof. Turakulov O.X., t.f.n., dots. Tovboyev, t.f.n., dots. Baboyev A.M., t.f.f.d.(PhD), prof. Abduraxmanov R.A., p.f.f.d.(PhD) Eshankulov B.S., p.f.n., dots. Alimov N.N., p.f.f.d.(PhD), dots. Alibayev S.X., t.f.f.d.(PhD), dots. Abdumalikov A.A, p.f.f.d.(PhD) Hafizov E.A., f.f.f.d.(PhD), dots. Sindorov L.K., t.f.f.d.(PhD), dots. Nasirov B.U., b.f.f.d. (PhD) O’ralov A.I., p.f.n., dots. Aliqulov S.T., t.f.f.d.(PhD) Kuvandikov J.T., i.f.n., dots. Tsoy M.P., Sharipova S.F., Jo’rayev M.M.

Mazkur to’plamga kiritilgan ma’ruza tezislarning mazmuni, undagi statistik ma’lumotlar va me’yoriy hujjatlarning to’g’riligi hamda tanqidiy fikr-mulohazalar, keltirilgan takliflarga mualliflarning o’zlari mas’uldirlar.

2. Афанасьева, Т. П., Новикова, Г. П., Тюнников, Ю. С. Преемственность образования в общеобразовательном комплексе: инновационные модели и механизмы. – Ярославль-Москва, 2020.
3. Домрачева, С. А. Социально-педагогическое проектирование. – Йошкар-Ола, 2012.
4. Фахрутдинов, Р. А., Фахрутдинов, Р. Р. Социально-педагогическое проектирование формирования личности. – Известия КГАСУ, 2012, № 2(20).

SHE’RIYATDA SEMANTIK KENGAYISH VA POETIK YUKLAMA

Ibragimov Xayrulla Hamdamovich

O‘zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali dotsenti, f.f.f.d (PhD)

Tel: +99894 575-44-84 xayrullaibragimov773@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada she’riy nutqda semantik kengayish va poetik yuklama hodisalari lingvopoetik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Semantik kengayishning metaforik, metonimik, assotsiativ, pragmatik va kognitiv turlari ilmiy jihatdan izohlanib, ularning she’riy matndagi funksional xususiyatlari misollar asosida ochib berilgan.

Аннотация: В данной статье анализируются явления семантического расширения и поэтической нагрузки в поэтической речи с лингвопоэтической точки зрения. Научно объясняются метафорический, метонимический, ассоциативный, прагматический и когнитивный типы семантического расширения, а на примерах раскрываются их функциональные свойства в поэтическом тексте.

Kalit so‘zlar: Semantik kengayish, poetik yuklama, badiiy matn, metafora, metonimiya, assotsiativ kengayish, pragmatik kengayish, kognitiv kengayish, lingvopoetika, konnotativ ma’no, obrazlilik, estetik ta’sir, she’riy nutq

Ключевые слова: Семантическое расширение, поэтическая нагрузка, литературный текст, метафора, метонимия, ассоциативное расширение, прагматическое расширение, когнитивное расширение, лингвопоэтика, коннотативное значение, образность, эстетический эффект, поэтическая речь

Tilning badiiy imkoniyatlari, uning ichki dinamikasi va ma’no qatlamlari o‘rganilishi zamonaviy lingvistika va adabiyotshunoslikda asosiy ilmiy masalalardan biridir. Badiiy matn – til birliklarining eng yuqori darajadagi semantik faollik maydoni bo‘lib, u so‘zning denotativ ma’nosidan tashqariga chiqib, yangi konnotativ, ramziy va estetik qatlamlarni hosil qiladi. Semantik kengayish va poetik yuklama tushunchalari aynan shu jarayonlarni izohlashda markaziy o‘rin tutadi.

Semantik kengayish (semantic extension) – so‘z yoki iboraning denotativ ma’nosidan chiqib, yangi ma’no qatlamlarini hosil qilish jarayoni bo‘lib, tilning dinamik jarayonlaridan biridir. U badiiy matnda eng ko‘p namoyon bo‘ladi, chunki poetik matnda so‘zning estetik, obrazli va hissiy funksiyalari kuchayadi.

F. de Saussur⁷² so‘z ma’nosini tizim ichidagi boshqa birliklar bilan bog‘liq farqlar orqali tushuntiradi. Shunday qilib, semantik kengayish til tizimi ichida dinamik va kontekstga bog‘liq jarayon sifatida ko‘riladi. V.V. Vinogradov⁷³ fikricha, semantik kengayish badiiy matnda so‘zning obrazli, emotsional va kognitiv qatlamlarini boyitish mexanizmidir. Shu nuqtai nazardan, semantik kengayish poetik matnning asosiy funksiyalaridan biri hisoblanadi. She’riyatda bu jarayon so‘zning hissiy va obrazli kuchini oshirishga xizmat qiladi.

⁷² Saussure F. de. Cours de linguistique générale. — Paris: Payot, 1916. — P. 115-118

⁷³ V. V. Vinogradov – О языке художественной литературы 1959г, 45-52; 87-92-betlar

Tilshunoslar semantik kengayishni bir nechta turlarga ajratadi:

1. Metaforik kengayish – Metafora semantik kengayishning eng faol shakli bo‘lib, so‘z yoki iboraning denotativ ma’nosidan chiqib, yangi obraz, ramz va konnotativ qatlam hosil qilishi jarayonidir. Metafora she’riy matnda abstrakt tushunchalarni konkret tasvirlar orqali ifodalash, o‘quvchida vizual va hissiy idrokni uyg‘otish imkonini beradi. Masalan, Erkin Vohidov she’riyatidan olingan quyidagi misrani olaylik: *“Ichimda bir qush bor – osmonga talpinar”*⁷⁴ Bu misolda “qush” obrazi metaforik kengayish orqali ruh va erkinlik konseptini ifodalaydi, “osmonga talpinish” esa insonning ichki intilishi va umidini obrazli tarzda namoyon etadi.

2. Metonimik kengayish – Metonimiya semantik kengayishning bir shakli bo‘lib, so‘zning ma’nosi qism – butun, sabab–natija yoki yaqinlik asosida o‘zgarishini bildiradi. Metonimiya she’riyatda obraz va voqea orasidagi bog‘lanishni qisqa va ta’sirli ifodalashimkonini beradi. Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan, metonimiya inson idrokida ma’no uzatishni soddalashtiruvchi va tezlashtiruvchi vositadir.

Metonimik kengayish – semantik kengayishning bir shakli bo‘lib, so‘z ma’nosining qism–butun, sabab–natija yoki yaqinlik asosida o‘zgarishini bildiradi. Misol uchun: *“Qor eridi – dala uyg‘ondi”*⁷⁵ Ushbu misolda “qor” bitta hodisani bildirsa-da, u butun fasliy jarayonning (bahoriy yangilanish) ramziga aylanadi. Natijada metonimiya orqali tabiatdagi o‘zgarish qisqa va ta’sirli tarzda ifodalanadi.

3. Assotsiativ kengayish – so‘z va iboraga subyektiv hissiy yoki madaniy qatlam qo‘shadi, o‘quvchi ongida yangi obraz va assotsiatsiyalar uyg‘otadi. Bu jarayon poetik matnni boyitadi, so‘zning denotativ ma’nosini obrazli, hissiy va konnotativ qatlam bilan kengaytiradi. Assotsiativ kengayish so‘z va iboraga subyektiv hissiy qatlam qo‘shib, o‘quvchi ongida yangi obrazlar uyg‘otadi:

*Tun jimjit, yulduzlar ko‘nglimga to‘ladi,
Sukut ichra yurak o‘z dardini anglaydi.”*⁷⁶

Ushbu misolda “yulduz”, “tun”, “sukut” birliklari assotsiativ kengayish orqali ruhiy holat va subyektiv kechinmani obrazli tarzda ifodalaydi

Assotsiativ kengayish she’riy matnda hissiyot va subyektiv idrokni vizual tasvir bilan uyg‘otadi. So‘z faqat denotativ ma’no tashuvchi bo‘lib qolmay, poetik vosita sifatida ishlaydi.

4. Pragmatik kengayish – so‘zning kontekstual va kommunikativ sharoitlar orqali ma’no va funksiyasini kengaytirishi jarayonidir. Bu jarayon so‘z yoki iboraga stilistik, konnotativ va badiiy qatlamlar qo‘shadi. She’riyatda pragmatik kengayish o‘quvchining hissiy va kognitiv idrokini kengaytirish, matnga o‘ziga xos ritm va stilistika berish imkonini yaratadi.

Pragmatik kengayish so‘zning kontekstual va kommunikativ sharoitlar orqali ma’no hamda funksiyasini kengaytirish jarayonidir. Masalan, To‘ra Sulaymon she’riyatida quyidagi misra buni yaqqol ko‘rsatadi:

*“Tinib-tinchigaymi to‘plar na’rasi?
Xotirjam turgaymi tinchlik qal’asi?”*⁷⁷

Ushbu misrada real hodisa nomlari (to‘plar nidosi, tinchlik qal’asi) kontekst ta’sirida ijtimoiy-hissiy baholashga aylanib, o‘quvchini faol idrok va emotsional javobga chorlaydi. Natijada so‘zlarning pragmatik yuklamasi kuchayadi.

5. Kognitiv kengayish – bu semantik kengayishning inson tafakkuridagi konseptual bog‘lanishlar orqali yuzaga keladigan shaklidir. Kognitiv metafora orqali abstrakt tushunchalar

⁷⁴ E. Vohidov, Saylanma, T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2000, 112-bet.

⁷⁵ Sh. Rahmon, Saylanma, T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1997, 61-bet.

⁷⁶ E. Vohidov, Saylanma, T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2000, 96-bet.

⁷⁷ T. Sulaymon, Tanlangan asarlar, T.: Sharq, 2020, 10-bet.

(masalan, vaqt, sevgi, xotira) konkret, tasavvur qilinadigan obrazlarga aylantiriladi. Bu jarayon poetik matnni o‘quvchi ongiga yaqinlashtiradi, hissiy va kognitiv qabulni kuchaytiradi. She’riy matnda kognitiv kengayish so‘zning denotativ ma’nosidan chiqib, subyektiv, emosional va obrazli qatlam hosil qilish imkonini beradi.

Kognitiv kengayish semantik kengayishning inson tafakkuridagi konseptual bog‘lanishlar orqali yuzaga keladigan shaklidir. Masalan, Abdulla Oripov she’riyatida vaqt abstrakt tushuncha bo‘lishiga qaramay, oqim sifatida idrok qilinadi:

“Vaqt oqar – to‘xtamas bu daryo,
Kecha ketdi, qaytmas aslo yana.”⁷⁸

Ushbu misolda “vaqt — daryo” konseptual metaforasi orqali abstrakt tushuncha konkret, vizual obrazga aylantirilib, kognitiv va hissiy idrok kuchaytiriladi.

Ushbu turlar badiiy matnda poetik yuklamaning shakllanishi va uning obrazli kuchini oshirishda markaziy ahamiyatga ega.

Poetik yuklama – bu she’riy matnda so‘z, ibora yoki obraz orqali o‘quvchi ongida uyg‘otiladigan hissiy, estetik va obrazli ta’sirdir. Poetik yuklama matnning badiiy kuchini oshiruvchi, o‘quvchi ongida vizual va hissiy idrokni uyg‘otuvchi mexanizm sifatida qaraladi. Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan, poetik yuklama inson tafakkuri orqali abstrakt tushunchalarni vizual, hissiy va konnotativ tasavvurlar orqali idrok etish mexanizmi sifatida ishlaydi.⁷⁹

She’riyatda poetik yuklama semantik kengayish shakllari bilan uyg‘un ishlaydi: metafora, metonimiya, assotsiativ, pragmatik va kognitiv kengayishlar. Semantik kengayish shakllari poetik yuklamaning asosiy mexanizmi sifatida ishlaydi. Poetik yuklama yuqorida aytganimizdek, so‘z, ibora yoki obraz orqali o‘quvchi ongida hissiy, estetik va obrazli ta’sir uyg‘otish mexanizmidir. Yuqorida aytganimizdek, she’riyatda poetik yuklama semantik kengayish shakllari bilan uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Masalan, Shavkat Rahmon she’riyatida izlash va xotira motivlari orqali kuchli poetik yuklama yaratiladi:

“Yo‘llarda qoldi qadamlarim izi,
Xotira yetaklaydi yana va yana.”⁸⁰

Ushbu misrada iz va qadam obrazlari semantik kengayish orqali subyektiv tajriba va kutish hissini kuchaytirib, o‘quvchi ongida poetik yuklama hosil qiladi

Shunday qilib, poetik yuklama she’riyatning hissiy, estetik va obrazli kuchini oshiruvchi asosiy vosita. Semantik kengayish shakllari esa poetik yuklamaning asosiy mexanizmi hisoblanadi. Shu tarzda semantik kengayish va poetik yuklama she’riyatni faqat ma’nodan emas, balki hissiy va estetik idrokdan tashkil topgan badiiy fenomenga aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Saussure F. de. *Cours de linguistique générale*. — Paris: Payot, 1916.
2. V. V. Vinogradov – *О языке художественной литературы* 1959.
3. E. Vohidov, *Saylanma*, T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2000.
4. Sh. Rahmon, *Saylanma*, T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1997.
5. E. Vohidov, *Saylanma*, T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2000.
6. T. Sulaymon, *Tanlangan asarlar*, T.: Sharq, 2020.
7. A. Oripov, *Saylanma*, T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1996.
8. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. — Chicago: The University of Chicago Press, 1980.

⁷⁸ A. Oripov, *Saylanma*, T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1996, 41-bet.

⁷⁹ Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. — Chicago: The University of Chicago Press, 1980. — 242 p.

⁸⁰ Sh. Rahmon, *Saylanma*, T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1997, 54-bet.

9. Sh. Rahmon, *Saylanma*, T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1997.

KOGNITIV-FAOL YONDASHUV ASOSIDA NOSTANDART MASALALARNI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA O‘QITISH

Boboqulova Munisa Shavkat qizi

Paxtakor tumani 2-sonli maktab o‘qituvchisi

munisaboboqulova1998@gmail.com

Kalit so‘zlar. Kognitiv-faol yondashuv, nostandart masalalar, raqamli texnologiyalar, interaktiv o‘qitish, mantiqiy tafakkur, analitik fikrlash, virtual laboratoriya, pedagogik metodika

1. Kirish

Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchilardan faqat bilimlarni yodlash emas, balki mantiqiy tafakkur, ijodiy fikrlash va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlarini shakllantirish talab etiladi. An’anaviy o‘qitish usullari ko‘pincha o‘quvchilarning passiv qabul qiluvchi sifatida qolishiga sabab bo‘lib, bu ularning analitik va kreativ tafakkurini rivojlantirishga cheklovlar yaratadi.

Kognitiv-faol yondashuvni raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish pedagogik jarayonni samarali qilishga xizmat qiladi. Interaktiv dasturlar, virtual laboratoriyalar va elektron resurslardan foydalanish orqali o‘quvchilar murakkab va nostandart masalalarni yechishda turli strategiyalarni sinab ko‘rish hamda natijalarni o‘z vaqtida tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

2. Nazariy asos

2.1 Kognitiv-faol yondashuv

Kognitiv-faol yondashuv o‘quvchining bilish jarayonidagi faol ishtirokini ta’minlaydi. Asosiy printsiplari: muammoli vaziyatlarda mustaqil yechim izlashni rag‘batlantirish, tahlil va sintez jarayonlarini rivojlantirish hamda bilimlarni amaliy tarzda qo‘llash imkonini berish.

Bu yondashuv o‘quvchilarning strategik tafakkurini va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini oshirishga xizmat qiladi.

2.2 Raqamli texnologiyalar

Raqamli-interaktiv usullar pedagogik jarayonda o‘quvchilarning faoliyatini yanada kuchaytiradi. Virtual laboratoriyalar, interaktiv mashqlar va simulyatsiyalar orqali o‘quvchilar murakkab masalalarni tezkor yechish va natijalarni o‘z vaqtida tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Raqamli muhit o‘quvchilarda:

- turli yechim strategiyalarini sinash imkonini;
- qaror qabul qilish jarayonini tezlashtirish;
- mantiqiy va analitik fikrlashni rivojlantirishni;
- bilimlarni amaliy tarzda mustahkamlashni ta’minlaydi.

2.3 Nostandart masalalar

Nostandart masalalar — bu odatiy yechim algoritmlariga bo‘ysunmaydigan, ijodiy va analitik yondashuvni talab qiladigan masalalardir. Ular o‘quvchilarda:

- turli yechim variantlarini sinash;
- murakkab vaziyatlarda qaror qabul qilish;
- mantiqiy va kreativ tafakkurini rivojlantirish imkonini yaratadi.

Kognitiv-faol yondashuvni raqamli texnologiyalar bilan birlashtirish mantiqiy tafakkur va mustaqil fikrlashni shakllantirishda samarali bo‘ladi.

3. Tadqiqot metodikasi